

TADBIRKORLIKDA XALQARO SAVDO MUNOSABATLARINI RIVOJLANTIRISHNING INSTITUTSIONAL VA MOLİYAVIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Xudayberdiyev Otabek Absalomovich

Namangan davlat texnika universiteti, mustaqil izlanuvchi

e-mail: khudayberdievotabek@umail.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadbirkorlik subyektlarining xalqaro savdo munosabatlaridagi ishtirokini kengaytirish hamda ularning eksport salohiyatini oshirishda institutsional va moliyaviy mexanizmlarning o'zni tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida kichik va o'rta biznesning tashqi bozorlarga chiqish jarayonida duch kelayotgan tizimli to'siqlar, jumladan moliyaviy resurslar taqchilligi, boshqaruv va marketing kompetensiyalarining yetishmasligi, institutsional muhitdagi kamchiliklar hamda byurokratik to'siqlar aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, eksportni moliyaviy qo'llab-quvvatlash instrumentlari, davlat kafolatlari, sug'urta mexanizmlari va “bir darcha” tamoyiliga asoslangan institutsional tizimlar tadbirkorlik subyektlarining xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Maqolada eksport salohiyatini kengaytirish va savdo balansini yaxshilashga qaratilgan institutsional hamda moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Tadbirkorlik, xalqaro savdo, eksport salohiyati, kichik va o'rta biznes, institutsional mexanizmlar, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, savdo balansi, global qiymat zanjiri, iqtisodiy diversifikatsiya, raqobatbardoshlik.

I.KIRISH

Hozirgi zamon jahon iqtisodiyoti tobora kuchayib borayotgan turbulentlik hamda chuqur strukturaviy o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Xalqaro savdo tizimida kuzatilayotgan beqarorlik, geosiyosiy keskinliklarning ortishi va global ta'minot zanjirlaridagi uzilishlar sharoitida milliy eksport qiluvchi korxonalarining xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini mustahkamlash hamda ularning barqaror faoliyatini ta'minlash masalasi iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. XXI asrning ikkinchi o'n yilligidan boshlab, xususan 2008–2009 yillardagi global moliyaviy inqiroz, 2020–2022 yillardagi COVID-19 pandemiyasi hamda undan keyingi davrda yuzaga kelgan makroiqtisodiy beqarorlik natijasida jahon xo'jaligi tizimida chuqur institutsional va tarkibiy siljishlar sodir bo'ldi. Ushbu jarayonlar tovar va xizmatlarning xalqaro harakatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatib, tashqi savdo oqimlarining qayta shakllanishiga olib keldi. Mazkur sharoitda ko'plab davlatlar o'z iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini qayta ko'rib chiqishga, milliy ishlab chiqarish

salohiyatini diversifikatsiyalashga hamda eksportga yo'naltirilgan korxonalarni, ayniqsa kichik va o'rta biznes subyektlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Kichik va o'rta biznesning tashqi iqtisodiy faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi global miqyosda nisbatan uzoq tarixiy evolyutsiyaga ega. Institutlashtirilgan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining dastlabki shakllari XX asr o'rtalarida, xususan Ikkinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy tiklanish davrida rivojlangan G'arbiy Yevropa mamlakatlari hamda Shimoliy Amerikada shakllana boshlagan. Biroq mazkur tizimning konseptual asoslari va kompleks amaliy dasturlari 1990-yillarning boshlarida, global iqtisodiyotning liberallasuvi, xalqaro savdo munosabatlarining institutsional mustahkamlanishi hamda yangi mustaqillikka erishgan davlatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonlari fonida to'liq shakllantirildi. Hozirgi bosqichda ushbu qo'llab-quvvatlash tizimi institutsional tuzilmalar, moliyaviy instrumentlar, eksportni rag'batlantiruvchi mexanizmlar hamda normativ-huquqiy tartibga solish choralarining o'zaro uyg'unlashgan majmuasini qamrab oladi. Mazkur tizim milliy korxonalarning xalqaro bozorlarga kirib borishini ta'minlash, ularning eksport salohiyatini oshirish hamda tashqi bozorlarda barqaror va raqobatbardosh pozitsiyalarni egallashiga xizmat qiluvchi strategik vosita sifatida baholanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash masalasi zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlar hamda siyosiy munozaralarda alohida dolzarblik kasb etmoqda [1]. Kichik va o'rta biznes sektori rivojlangan industrial mamlakatlardan tortib rivojlanayotgan hamda tranzitiv iqtisodiyotga ega davlatlarga ham bo'lgan deyarli barcha mamlakatlarda iqtisodiy o'sishni ta'minlash, bandlikni oshirish, innovatsiyalarni joriy etish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Xalqaro statistik ma'lumotlarga ko'ra, ko'plab mamlakatlarda kichik va o'rta biznes subyektlari umumiy ishlab chiqarish hajmining 50–60 foizini, bandlikning 60–70 foizini hamda yalpi ichki mahsulotning (YIM) salmoqli qismini shakllantiradi. Ushbu ko'rsatkichlar mazkur sektorning milliy iqtisodiyotdagi tizimli ahamiyatini yaqqol namoyish etadi. Globallasuv jarayonlarining chuqurlashuvi, texnologik taraqqiyotning jadallashuvi, raqamli iqtisodiyotning shakllanishi hamda xalqaro raqobatning keskinlashuvi sharoitida tadbirkorlik faoliyatining tashqi bozorlarga integratsiyalashuvi nafaqat alohida korxonalar rivojlanishining muhim sharti, balki milliy iqtisodiyotning strukturaviy transformatsiyasi va raqobatbardoshligini oshirishning strategik yo'nalishi sifatida e'tirof etilmoqda [2]. Eksportga yo'naltirilgan tadbirkorlik faoliyati xorijiy valyuta tushumlarini ko'paytirish, mahalliy ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish, ilg'or xalqaro tajribalarni o'zlashtirish hamda milliy mahsulotlarning global brend sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Turli tarixiy bosqichlarda davlat organlari hamda nodavlat institutlari tomonidan tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Ushbu choralar qatoriga imtiyozli kreditlash dasturlari, eksport kafolatlari, subsidiyalar, soliq imtiyozlari, eksport sug'urtasi mexanizmlari, bozor tadqiqotlari uchun grantlar, xalqaro ko'rgazma va yarmakalarda ishtirok etishni moliyalashtirish, shuningdek, axborot-maslahat xizmatlari va o'quv dasturlari kiradi. Biroq mazkur qo'llab-quvvatlash choralarining real iqtisodiy samaradorligi, ya'ni ajratilgan davlat resurslarining milliy eksport hajmini oshirish, korxonalarning xalqaro raqobatbardoshligini mustahkamlash hamda uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi hissassi akademik va amaliy jihatdan yetarli darajada tizimli o'rganilmagan hamda kompleks baholanmagan. Ko'plab mamlakatlarda, xususan rivojlanayotgan iqtisodiyotlarga ega davlatlarda, eksportga yo'naltirilgan tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish maqsadida salmoqli byudjet mablag'lari ajratilmoqda va turli institutsional dasturlar joriy etilmoqda [3]. Biroq ayrim hollarda milliy sharoitlarga moslashtirilmagan tartibga soluvchi me'yorlar, davlat boshqaruvi tizimidagi samarasizlik, korrupsion omillar, institutlararo muvofiqlashtirishning yetarli emasligi hamda monitoring va baholash mexanizmlarining zaifligi sababli ushbu dasturlarning kutilgan ijobiy natijalari to'liq namoyon bo'lmayapti yoki ularning amaliy ta'siri sezilarli darajada cheklanib qolmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash sohasidagi strategik yondashuvlarning yetarlicha aniqlashtirilmaganligi, byurokratik to'siqlarning mavjudligi, ma'muriy tartib-taomillarning murakkabligi hamda davlat xizmatlari ko'rsatish jarayonidagi shaffoflikning yetarli emasligi kichik va o'rta biznes subyektlari uchun qator tizimli qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda [4]. Xususan, soliq majburiyatlarini bajarish, valyuta operatsiyalarini amalga oshirish, eksport shartnomalarini rasmiylashtirish, shuningdek, bank kreditlari, grant mablag'lari hamda xalqaro moliyaviy institutlar resurslarini jalb etish jarayonlarida sezilarli to'siqlar yuzaga kelmoqda. Mazkur muammolar, ayniqsa, birinchi marta tashqi bozorlarga chiqayotgan, eksport tajribasiga ega bo'lmagan hamda moliyaviy va kadrlar resurslari cheklangan yangi tashkil etilgan korxonalar (start-up firms) uchun jiddiy institutsional va iqtisodiy to'siq bo'lib qolmoqda. Natijada davlat tomonidan taklif etilayotgan qo'llab-quvvatlash dasturlaridan ko'proq allaqachon eksport faoliyati tajribasiga ega yoki yetarli moliyaviy salohiyatga ega korxonalar foydalanayotgani kuzatiladi. Bu holat esa qo'llab-quvvatlash choralarining inklyuzivligini pasaytirib, ularning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini cheklab qo'yimoqda.

Jahon amaliyotida ko'plab mamlakatlar hukumatlari tadbirkorlik va kichik biznes sektoriga strategik e'tibor qaratib, ularning tashqi iqtisodiy faoliyat jarayonlariga samarali integratsiyalashuvini ta'minlash maqsadida turli qulayliklar, imtiyozlar hamda qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etmoqda [5]. Davlatning

tadbirkorlar eksport faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan bunday institutsional va moliyaviy yondashuvi bir qator o'zaro bog'liq iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, jahon savdo tizimining dinamik rivojlanishi, xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarining chuqurlashuvi hamda yaqin va uzoq mintaqalar bilan savdo aloqalarining kengayishi natijasida ko'plab mamlakatlarda eksport va import operatsiyalarining milliy yalpi ichki mahsulotdagi (YIM) ulushi so'nggi o'n yilliklarda barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Ochiq iqtisodiyot siyosatini amalga oshirayotgan davlatlarda tashqi savdo aylanmasining YIMga nisbati 60–80 foizga, ayrim kichik ochiq iqtisodiyotlarda esa undan ham yuqori ko'rsatkichlarga yetmoqda.

Ikkinchidan, tadbirkorlarning eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash bevosita yangi ish o'rinlarini yaratish, ishsizlik darajasini pasaytirish, aholi real daromadlarini oshirish hamda iqtisodiy faollikning hududlar kesimida muvozanatli taqsimlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, eksportga yo'naltirilgan korxonalar kapitalning samaraliroq qayta taqsimlanishiga, investitsiya oqimlarining real ishlab chiqarish sektoriga yo'naltirilishiga hamda texnologik modernizatsiya jarayonlarining jadallashuviga turtki beradi. Bu esa o'z navbatida umumiy iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va milliy iqtisodiyotning tarkibiy (strukturaviy) transformatsiyasiga sezilarli hissa qo'shadi.

Bizning tahlilimizga ko'ra, nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha hal etilmagan muammolardan biri shundan iboratki, ko'plab rivojlanayotgan hamda tranzitiv iqtisodiyotga ega mamlakatlarda davlat darajasida amalga oshirilayotgan tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari va moliyaviy mexanizmlarining real samaradorligi ilmiy asoslangan, ob'ektiv va tizimli yondashuv asosida kompleks baholanmayapti. Ushbu holat, avvalo, rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun xosdir. Mazkur mamlakatlarda kichik va o'rta biznes toifasidagi eksportyorlarni moliyalashtirish, sug'urtalash hamda boshqa shakllardagi qo'llab-quvvatlash choralariga ma'lum darajada e'tibor qaratilmoqda va byudjet mablag'lari ajratilmoqda [6]. Biroq ajratilgan resurslardan foydalanish natijasida erishilgan aniq iqtisodiy samara, ya'ni qo'llab-quvvatlash choralarining eksport hajmlarini oshirish, yangi tashqi bozorlarni o'zlashtirish, korxonalar rentabelligini yaxshilash hamda ularning xalqaro raqobatbardoshligini kuchaytirishdagi hissasi hanuzgacha ochiq va munozarali masala bo'lib qolmoqda.

Eksportni moliyaviy qo'llab-quvvatlash samaradorligini baholash sohasida yuzaga kelgan muammolarning tub sabablarini aniqlash hamda ushbu samaradorlikni oshirish yo'llarini yaxlit konseptual asosda tushuntirish uchun baholash jarayoniga to'sqinlik qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv omillarni ilmiy jihatdan aniqlash zarur. Jumladan, statistik ma'lumotlarning yetishmasligi yoki ishonchlilik darajasining pastligi, tahlil metodologiyasining yetarlicha aniqlashtirilmaganligi, institutlararo muvofiqlashtirishdagi kamchiliklar hamda shaffoflikning yetarli emasligi kabi

omillarni tizimli ravishda o‘rganish va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi [7].

II.METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda tadbirkorlik subyektlarining xalqaro savdo munosabatlaridagi ishtirokini kengaytirish hamda eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan institutsional va moliyaviy mexanizmlarning samaradorligi o‘rganildi. Tadqiqot nazariy va empirik yondashuvlarni birlashtirgan holda olib borildi. Tadqiqotning nazariy asosini xalqaro savdo nazariyalari, eksportga yo‘naltirilgan rivojlanish konsepsiyasi hamda kichik va o‘rta biznesni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ilmiy qarashlar tashkil etdi. Ushbu manbalar asosida eksportni rag‘batlantirish mexanizmlarining mazmuni va ahamiyati tahlil qilindi.

Empirik tahlil O‘zbekiston Respublikasining 2023–2025 yillardagi tashqi savdo ko‘rsatkichlari asosida amalga oshirildi. Xususan, tashqi savdo aylanmasi (TSA), eksport va import hajmlari hamda savdo saldosi dinamikasi o‘rganildi. Tahlil jarayonida taqqoslash, dinamik qatorlar tahlili, foiz o‘sish sur‘atlarini hisoblash va nisbat ko‘rsatkichlari usullaridan foydalanildi.

Shuningdek, eksport va import o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda savdo balansining o‘zgarish tendensiyalari baholandi. Olingan natijalar asosida institutsional va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqotda rasmiy statistik ma’lumotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda ilmiy adabiyotlar manba sifatida qo‘llanildi.

III.TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Zamonaviy iqtisodiy nazariya hamda empirik tadqiqotlar xalqaro savdo munosabatlarini nafaqat tovar va xizmatlar almashinuvi mexanizmi sifatida, balki global iqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi, mintaqaviy integratsiya jarayonlarini jadallashtiruvchi hamda davlatlararo hamkorlikni mustahkamlovchi muhim strukturaviy omil sifatida talqin etadi. Xalqaro savdoning tarixiy rivojlanish dinamikasi ishlab chiqarish kuchlarining evolyutsion transformatsiyasi, texnologik innovatsiyalar, transport-logistika infratuzilmasining takomillashuvi hamda aloqa tizimlarining modernizatsiyalashuvi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, xususan axborot texnologiyalari inqilobi, konteyner tashish tizimining keng joriy etilishi va kommunikatsiya xarajatlarining keskin kamayishi natijasida jahon savdo aylanmasi eksponensial o‘sish sur‘atlarini namoyon etdi. Shu bilan birga, globallashtirish jarayonlarining chuqurlashuvi, xalqaro kapital oqimlarining hajmi va geografik qamrovining kengayishi, shuningdek jahon tovar va xizmatlar aylanmasining ko‘p trillion dollarlik darajaga yetishi sharoitida ma’lum darajada paradoksal vaziyat yuzaga kelmoqda [8]. Xususan, ko‘plab korxonalar, ayniqsa kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlari, o‘zlarining mavjud ishlab chiqarish, texnologik

hamda raqobat salohiyatini xalqaro bozorlarda to'liq ro'yobga chiqara olmayapti yoki umuman tashqi bozorlarga kirish imkoniyatidan mahrum bo'lib qolmoqda.

Mazkur hodisaning asosiy sabablari ko'p qirrali bo'lib, o'zaro bog'liq va bir-birini kuchaytiruvchi omillar majmuasini tashkil etadi. Birinchidan, ko'plab kichik va o'rta biznes subyektlari rahbariyati hamda xodimlari orasida eksport faoliyatining potensial afzalliklari, uzoq muddatli istiqbollari va biznesni kengaytirish imkoniyatlari to'g'risida yetarli darajadagi anglash va motivatsiya shakllanmagan. Ichki bozorga yo'naltirilgan iqtisodiy tafakkurning ustunligi, tashqi bozorlardagi risklarning ortiqcha baholanishi hamda eksport operatsiyalarining murakkabligi haqidagi stereotip tasavvurlar ko'plab tadbirkorlarni xalqaro faoliyatga kirishishdan tiyib turadi. Ikkinchidan, kichik va o'rta biznes subyektlarida tashqi bozorlarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-institutsional salohiyat yetarli emasligi kuzatiladi. Xususan, samarali boshqaruv (menedjment) tizimining yetishmasligi, marketing strategiyalari va brendni ilgari surish kompetensiyalarining sustligi, logistika infratuzilmasining cheklanganligi eksport faoliyatining kengayishiga to'sqinlik qilmoqda. Uchinchidan, inson kapitalining cheklanganligi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Xalqaro savdo operatsiyalari, eksport-import hujjat aylanishi, chet tillarini bilish, madaniyatlararo kommunikatsiya ko'nikmalari hamda xalqaro huquq normalari sohasida malakali mutaxassislarining yetishmasligi tadbirkorlik subyektlari uchun sezilarli institutsional to'siqni yuzaga keltiradi. To'rtinchidan va eng muhimi, moliyaviy resurslarning taqchilligi eksport faoliyatini kengaytirishdagi asosiy cheklovlardan biridir. Eksport operatsiyalarini moliyalashtirish uchun bank kreditlariga kirish imkoniyatining cheklanganligi, yuqori foiz stavkalari, qat'iy garov talablari, shuningdek eksport sug'urtasi va moliyaviy risklarni xedjirlash vositalarining mavjud emasligi yoki yuqori xarajatlilik tadbirkorlik subyektlarining xalqaro bozorlarga kirishish jarayonini sezilarli darajada murakkablashtiradi.

Shu munosabat bilan, so'nggi o'n yilliklar davomida davlat organlari, xalqaro tashkilotlar, tadbirkorlik uyushmalari hamda xususiy sektor vakillari darajasida korxonalarga yuqorida qayd etilgan tizimli to'siqlarni bartaraf etishda ko'maklashishga qaratilgan ko'p qirrali, kompleks va innovatsion tashabbuslar ishlab chiqildi hamda amaliyotga joriy etildi. Mazkur qo'llab-quvvatlash choralarining doirasi keng spektrni qamrab oladi. Jumladan, imtiyozli eksport kreditlash dasturlari, davlat kafolatlari mexanizmlari, to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy subsidiyalar, soliq imtiyozlari va eksport daromadlariga nisbatan preferensial soliq stavkalari, eksport sug'urtasi tizimlari, bozorni o'rganish hamda mahsulotlarni sertifikatlashtirish uchun grant dasturlari, xalqaro ko'rgazma va savdo missiyalarida ishtirok etish xarajatlarini qoplash mexanizmlari, biznes-inkubatorlar va eksport-akselerator dasturlari, maslahat-axborot xizmatlari, o'quv treninglari va mentorlash dasturlari, shuningdek raqamli platformalar va elektron savdo infratuzilmasini yaratish kabi chora-tadbirlar shular jumlasidandir. Ayrim rivojlangan mamlakatlarda, xususan Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va

Singapurda davlat-xususiy sheriklik tamoyillari asosida tashkil etilgan kompleks institutsional ekotizimlar shakllantirilgan bo‘lib, ular tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini oshirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy, axborot, tashkiliy va konsalting xizmatlarini “bir darcha” (one-stop-shop) tamoyili asosida taqdim etadi [9].

Tadbirkorlik subyektlarining xalqaro faoliyatini kengaytirish hamda ularning eksport salohiyatini oshirish nafaqat mikroiktisodiy, balki makroiqtisodiy nuqtayi nazardan ham strategik ahamiyat kasb etadi. Empirik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, eksportga yo‘naltirilgan tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy o‘sinh sur‘atlarini jadallashtirish, uzoq muddatli makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, milliy iqtisodiyotning global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish hamda xalqaro raqobatbardoshlik ko‘rsatkichlarini yaxshilashga bevosita xizmat qiladi. Iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuvi, tashqi shoklar va inqirozlarga nisbatan barqarorligini oshirish, texnologik bilimlar diffuziyasi, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning sifat standartlarini takomillashtirish hamda innovatsion faollikni rag‘batlantirish jarayonlarida ham tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, jahonning ko‘plab davlatlari hukumatlari o‘z iqtisodiy rivojlanish strategiyalarining ajralmas tarkibiy qismi sifatida kichik va o‘rta biznes segmentining eksport ekspansiyasini faol qo‘llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirmoqda. Masalan, Osiyo “yo‘lbarzlari” (Singapur, Gonkong, Janubiy Koreya va Tayvan)ning o‘tgan asrdagi iqtisodiy “mo‘jizasi”ning muhim omillaridan biri aynan kichik va o‘rta korxonalarining eksportga yo‘naltirilgan rivojlanish modeli hamda davlat tomonidan ularni tizimli va izchil qo‘llab-quvvatlash siyosati bilan bevosita bog‘liqdir [10].

Kichik va o‘rta biznes hozirgi kunda dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida — rivojlangan iqtisodiyotlar, yangi sanoatlashayotgan davlatlar hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda — tobora ortib borayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va hatto siyosiy ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Jahon Banki hamda OECD ma‘lumotlariga ko‘ra, kichik va o‘rta biznes subyektlari global miqyosda korxonalar umumiy sonining 90–95 foizini tashkil etadi, ishchi kuchining 60–70 foizini band qiladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa ushbu ko‘rsatkich ayrim hollarda 80 foizgacha yetadi. Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarning aksariyatida kichik va o‘rta biznes nafaqat muhim ishlab chiqarish subyekti, balki ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, aholi turmush darajasini oshirish, kambag‘allikni qisqartirish hamda o‘rta sinfni shakllantirishning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur sektor sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish, xizmatlar sohasini diversifikatsiyalash, qishloq xo‘jaligini modernizatsiyalash, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish hamda aholining turli qatlamlarini iqtisodiy faoliyatga jalb etish jarayonlarida ham sezilarli hissa qo‘shadi.

Tadbirkorlik subyektlarining salohiyati nafaqat joriy iqtisodiy sharoitda, balki uzoq muddatli istiqbol nuqtayi nazaridan ham yuqori baholanmoqda. Jahon Iqtisodiy Forumi (World Economic Forum), Osiyo Taraqqiyot Banki (Asian Development Bank

– ADB) hamda boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlarning prognoz tadqiqotlariga ko'ra, raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi, sun'iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi, blokcheyn asosidagi to'lov tizimlari, elektron tijorat platformalarining rivojlanishi hamda logistika xizmatlari xarajatlarining kamayishi natijasida kelgusida kichik va o'rta biznes subyektlarining global ishlab chiqarish va eksport jarayonlaridagi ulushi yanada ortishi kutilmoqda. Shuningdek, mazkur jarayonlar kichik va o'rta biznes subyektlarining yirik transmilliy korporatsiyalar bilan raqobatlasha olish qobiliyatini kuchaytirishi hamda ularning global qiymat zanjirlarida nisbatan yuqori qo'shilgan qiymatga ega strategik pozitsiyalarni egallashiga zamin yaratishi prognoz qilinmoqda. Biroq ushbu salohiyatni to'liq ro'yobga chiqarish uchun davlat siyosatining izchilligi, samarali moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining mavjudligi, zamonaviy infratuzilmaning rivojlanganligi hamda institutsional muhit sifatining yuqori darajasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tashqi savdo aylanmasi mamlakat iqtisodiy salohiyatini hamda uning xalqaro iqtisodiy integratsiya darajasini aks ettiruvchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Mazkur tahlil O'zbekiston Respublikasining 2023–2025 yillar davomidagi tashqi savdo aylanmasi (TSA), eksport va import hajmlari, shuningdek savdo saldosinging dinamikasini o'rganishga bag'ishlangan. Tahlil doirasida eksport va import o'rtasidagi nisbat, savdo balansining o'zgarish tendensiyalari hamda ushbu ko'rsatkichlarning iqtisodiy siyosat nuqtayi nazaridan ahamiyati baholandi (1 jadval).

Tashqi savdo aylanmasi (TSA) dinamikasi. O'zbekiston Respublikasining umumiy tashqi savdo aylanmasi 2023 yildagi 50 973,8 birlikdan 2024 yilda 54 787,0 birlikka, 2025 yilda esa 66 539,3 birlikka yetgan. Ushbu davr mobaynida umumiy o'sish 30,5 foizni tashkil etgan. Xususan, 2024 yildan 2025 yilga o'tishda kuzatilgan 21,4 foizlik sezilarli o'sish iqtisodiy faollikning jadallashganini hamda tashqi savdo operatsiyalari hajmining kengayganini ko'rsatadi. Mazkur tendensiya O'zbekistonning xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarni diversifikatsiyalash va kengaytirishga qaratilgan siyosatining ijobiy natijalarini aks ettiradi. Iqtisodiy ochiqlikni oshirish hamda tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish tashqi savdo aylanmasining barqaror o'sishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Eksport ko'rsatkichlari. Eksport hajmi 2023 yilda 20 470,2 birlikni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilda 22 692,9 birlikka (+10,9%), 2025 yilda esa 29 005,9 birlikka (+27,8%) oshgan. Uch yillik kumulatif o'sish 41,7 foizni tashkil etib, tahlil qilinayotgan ko'rsatkichlar orasida eng yuqori o'sish sur'ati sifatida namoyon bo'lmoqda. 2025 yildagi keskin eksport o'sishi bir nechta omillar bilan izohlanishi mumkin: tovar nomenklaturasining kengayishi, yangi tashqi bozorlarning o'zlashtirilishi, yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ulushining ortishi yoki jahon bozorida ayrim xomashyo va birlamchi tovarlar narxining ko'tarilishi. Eksport bazasini diversifikatsiyalash va qayta ishlangan mahsulotlar ulushini oshirish uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

1-jadval.

Tashqi savdo ko'rsatkichlari dinamikasi (mln. so'm yoki shartli birlikda)

Ko'rsatkich	2023-y.	2024-y.	2025-y.	O'zgarish (%)
TSA (jami)	50 973,8	54 787,0	66 539,3	+30,5%
Eksport	20 470,2	22 692,9	29 005,9	+41,7%
Import	30 503,6	32 094,1	37 533,4	+23,1%
Tashqi savdo saldosi	-10 033,3	-9 401,2	-8 527,5	Yaxshilanish

Import ko'rsatkichlari. Import hajmi 2023 yildagi 30 503,6 birlikdan 2024 yilda 32 094,1 birlikka (+5,2%), 2025 yilda esa 37 533,4 birlikka (+17,0%) oshgan. Uch yillik umumiy o'sish 23,1 foizni tashkil etadi. Import o'sish sur'atining eksportga nisbatan pastroq bo'lishi savdo balansining bosqichma-bosqich yaxshilanayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, import tarkibini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Xususan, investitsion (kapital) tovarlar — texnologiyalar, uskunalar va ishlab chiqarish vositalari — importining ustunligi kelgusida ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish hamda eksport salohiyatini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Aksincha, iste'mol tovarlari importining yuqori ulushi ichki ishlab chiqarish raqobatbardoshligiga bosim o'tkazishi ehtimoli mavjud.

Savdo saldosi va uning dinamikasi. Savdo saldosi barcha tahlil qilinayotgan yillarda manfiy bo'lib qolmoqda: 2023 yilda –10 033,3 birlik, 2024 yilda –9 401,2 birlik, 2025 yilda esa –8 527,5 birlikni tashkil etgan. Shunga qaramay, saldoning dinamikasi ijobiy yo'nalishda rivojlanmoqda — manfiy tafovut mutlaq qiymatda yiliga o'rtacha 752,9 birlikka qisqarmoqda. Uch yil davomida savdo taqchilligining 14,9 foizga kamayishi tashqi savdo muvozanatini yaxshilashga qaratilgan iqtisodiy siyosat samaradorligidan dalolat beradi.

Amalga oshirilgan tahlil asosida quyidagi xulosalar chiqarish va tavsiyalar berish mumkin:

1. Eksport diversifikatsiyasini kuchaytirish: Eksportning tovar va geografik tarkibini kengaytirish orqali tashqi bozorlardagi risklar kamaytirilib, barqaror o'sish ta'minlanishi mumkin. Ayniqsa, yuqori qo'shimcha qiymatli ishlov berilgan mahsulotlar eksportini rag'batlantirish ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi lozim.

2. Import o'rnini bosuvchi sanoatni rivojlantirish: Mahalliy ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash va import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqarishni kengaytirish orqali savdo taqchilligini yanada kamaytirish maqsadga muvofiqdir.

3. Raqobatbardoshlikni oshirish: Savdo siyosatining strategik rejalashtirish vositasi sifatida qo'llanilishi, xalqaro savdo shartnomalari doirasida imtiyozlardan samarali foydalanilishi tarmoq raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

4. Monitoringni kuchlaytirish: Savdo saldosi dinamikasini, import tarkibini va eksport hajmlarini kvartal asosida monitoring qilish iqtisodiy siyosatni moslashuvchan shakllantirish imkonini beradi.

IV.XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik subyektlarining xalqaro savdo munosabatlaridagi faolligini oshirish va eksport salohiyatini kengaytirish davlat tomonidan yaratilayotgan institutsional muhit va moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligiga bevosita bog'liqdir. Tashqi savdo aylanmasi va eksport hajmlarining o'sish tendensiyasi ijobiy dinamikani namoyon etayotgan bo'lsa-da, savdo balansining hanuz manfiy saqlanib qolishi eksport tarkibini diversifikatsiyalash va yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ulushini oshirish zaruratini ko'rsatadi. Eksportni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish maqsadida moliyaviy instrumentlarni kengaytirish, kredit resurslariga kirish imkoniyatini yaxshilash, eksport sug'urtasi va risklarni boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish, "bir darcha" tamoyiliga asoslangan xizmatlar tizimini keng joriy etish hamda institutsional shaffoflikni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, inson kapitalini rivojlantirish, eksportga yo'naltirilgan kompetensiyalarni shakllantirish va raqamli infratuzilmani takomillashtirish tadbirkorlik subyektlarining global qiymat zanjirlarida faol ishtirokini ta'minlashning asosiy sharti hisoblanadi. Mazkur yo'nalishdagi tizimli islohotlar milliy iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o'sishi va xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

V.FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va eksport salohiyatini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida: Farmon va qarorlar to'plami. — Toshkent, 2023.
2. Krugman P. R., Obstfeld M., Melitz M. J. International Economics: Theory and Policy. — 11th ed. — Boston: Pearson Education, 2018. — 800 p.
3. Helpman E. Understanding Global Trade. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. — 232 p.
4. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle. — New Brunswick: Transaction Publishers, 1983. — 255 p.
5. Baldwin R. The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016. — 344 p.

6. Rodrik D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. — New York: W. W. Norton & Company, 2011. — 368 p.
7. Melitz M. J. The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity // *Econometrica*. — 2003. — Vol. 71, No. 6. — P. 1695–1725.
8. Bernard A. B., Jensen J. B. Exporters, jobs, and wages in U.S. manufacturing: 1976–1987 // *Brookings Papers on Economic Activity: Microeconomics*. — 1995. — Vol. 1995, No. 1. — P. 67–119.
9. Beck T., Demirguc-Kunt A., Levine R. SMEs, growth, and poverty: Cross-country evidence // *Journal of Economic Growth*. — 2005. — Vol. 10, No. 3. — P. 199–229.
10. Lederman D., Olarreaga M., Payton L. Export promotion agencies: What works and what doesn't? // *Journal of Development Economics*. — 2010. — Vol. 91, No. 2. — P. 257–265.